

*Арабаджи О.С.,
Арсененко І.А.,
Донець І.А.*

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КОРИННИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ: ДОСВІД КАРАЇМСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ МЕЛІТОПОЛЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Місто Мелітополь Запорізької області славетно своєю історичною та етнокультурною спадщиною, є упродовж століть перехрестям різних народів і культур. Національне розмаїття доповнюється тут різноманітними мовними, ментальними, релігійно-конфесійними явищами, синтезом культур і міжнаціональними шлюбами. До початку повномасштабної російської агресії у Мелітополі мешкали представники понад 100 різних національностей та народностей, працювали національно-культурні товариства, які об'єднувала Спілка громадських організацій «Рада національних товариств». Це сприяло розвитку етнічної та культурної ідентичності, підтримці національних традицій тощо. Поліетнічний характер Мелітополя був його унікальною рисою, що збагачував громаду, робив її відкритою до нових ідей та сприяв розвитку суспільної злагоди.

Гідне місце серед національних спільнот Мелітополя посідали караїми. Вони оселилися тут у середині XIX століття, коли були змушені залишити свої домівки в Криму через Кримську війну та переселитися на материк. Оселившись у Мелітополі, караїми активно долучилися до життя міста та зробили значний внесок у його розвиток, проявивши себе в підприємництві та громадській діяльності.

Караїмський купець Ілля Стамболі виявив себе щедрим меценатом: він побудував на власні кошти театр, який став культурним осередком Мелітополя, заснував перший

кінотеатр та займався благоустроєм міського парку, роблячи вагомий внесок у розвиток культурного життя міста. Уродженець Мелітополя Йосип Танатар став дослідником Криворізького залізорудного басейну і засновником української рудної школи, заклавши основи для розвитку гірничої справи. Сади та виноградники, висаджені та доглянуті караїмськими родинами, прикрашали місто, перетворюючи його на центр виноградарства й садівництва. Протягом двох століть Мелітополь був рідною домівкою для багатьох караїмських родин. Плідна діяльність караїмів як науковців, учителів, лікарів, військових, інженерів, підприємців сприяла не лише економічному, а й соціальному розвитку Мелітополя. Їхня відданість місту, працьовитість та підприємливість забезпечили йому сталий розвиток, культурне збагачення та національне розмаїття, яке було гордістю мелітопольської громади. У грудні 1991 року, після проголошення незалежності України, в Мелітополі було створено національно-культурне товариство «Джамаат», яке об'єднало п'ятнадцять караїмських родин. Відповідно до Статуту, «Джамаат» зосередився на збереженні історії, мови і культури караїмського народу, намагаючись передати їх наступним поколінням.

Протягом тридцяти років свого існування товариство провело значну роботу з дослідження та популяризації історико-культурної спадщини караїмів. Так, у 1992 році для дітей та дорослих почала працювати недільна школа, де викладалася караїмська мова. Були видані навчальні посібники під керівництвом Гелія Ялпачик та Софії Ялпачик (1997, 2004 рр.), які сприяли вивченню караїмської мови й допомагали зберігати мовну ідентичність.

У 2009 році на базі товариства було створено молодіжний фольклорний ансамбль, який виконував традиційні пісні та танці караїмів, а також українські народні композиції. Ансамбль став важливим представником караїмської культури на мистецьких майданчиках, беручи участь у численних міських, регіональних і національних фестивалях.

У 2004 році Мелітопольське караїмське товариство підготувало й опублікувало історичний нарис «Караїми Мелітополя», який охопив широкий спектр архівних матеріалів, щоденників, листів, а також фотографій караїмських родин міста. Завдяки зусиллям караїмської громади було створено меморіал на старому караїмському кладовищі (2009 р.) та встановлено меморіальні дошки на честь мецената Іллі Стамболі (2009 р.) і професора Йосипа Танатара (2016 р.). За підтримки Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького у 2011 році була організована Міжнародна науково-практична конференція «Культурно-духовні основи історичної долі караїмів» [1]. У 2016 році також проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Науково-педагогічна діяльність професора Йосипа Танатара». Того ж року в Мелітополі з'явилися вулиці на честь Іллі Стамболі та Йосипа Танатара. У 2018 році за підтримки Мелітопольської міської ради видано навчальний посібник Софії Ялпачик «Хай лунає рідна мова», в якому представлені десять основних розмовних тем кримського діалекту караїмської мови, а також вірші, прислів'я і яскраві ілюстрації тощо. Посібник став важливим інструментом для збереження караїмської мови, особливо серед молоді, яке прагнуло вивчати рідну мову та культуру [2]. За багаторічну педагогічну діяльність Софії Ялпачик у 2019 році було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Мелітополь».

Знаковою подією для караїмів України стало відкриття у 2011 році етнографічного караїмського центру «Кале» у Мелітополі. Центр об'єднав інтеркультурний музей та кафе національної кухні «Чир-Чир», що створило унікальну атмосферу, де можна не лише ознайомитися з історією караїмського народу, а й скуштувати традиційні страви караїмської кухні. Караїмський центр знаходився у центрі Мелітополя, його витончена архітектура гармонійно вписувалась в історичну частину міста, надаючи їй нового

культурного значення. Відкриття «Кале» привернуло увагу широкої громадськості: на церемонію приїхали гості з різних куточків України – з Києва, Дніпра, Бердянська, Криму, Туреччини тощо. Інтеркультурний музей у складі центру «Кале» було створено з метою сприяти розумінню та повазі між національними спільнотами Мелітополя. Тому експозиції інтеркультурного музею були поділені на два тематичні розділи. Перший розділ був присвячений багатокультурній громаді Мелітополя: тут представлені експонати, що розкривають культурні надбання різних народів, які історично проживали на цій території. Другий розділ зосереджувався на історії, культурі та сучасному житті караїмської спільноти. Це дозволяло відвідувачам глибше ознайомитися з караїмами та водночас усвідомити багатонаціональний характер Мелітопольщини. З моменту свого відкриття інтеркультурний музей Мелітополя став важливою платформою для соціального діалогу та взаємодії громади, об'єднуючи жителів навколо ідей толерантності, взаємоповаги та єдності. На його базі проводилися численні загальноміські заходи, зокрема Інтеркультурний Великдень, День толерантності, День Соборності України, благодійний Різдвяний ярмарок, а також свята й фестивалі національних спільнот, що відображали культурне багатство Мелітопольщини. У музеї відбувалися засідання міської спілки краєзнавців, презентації книг з історії та регіоналістики, етнографічні практики для студентів і школярів, що сприяло формуванню у молоді інтересу до історичної спадщини рідного краю [3, с. 5].

Як зазначалося вище, інтеркультурний музей був створений при караїмському етнографічному центрі, тому значна частина його експозицій присвячена тисячолітній історії, самобутній культурі та релігійним традиціям караїмів. Відвідувачі дізнавалися, що історична батьківщина караїмів є Крим, де цей народ жив з давніх-давен, відзначаючись відвагою як воїни, майстерністю як виноградарі, ремісники та

торговці. Після падіння Хазарського каганату караїми зберегли автономію в Криму, створивши невелике князівство з центром у фортеці Джуфт-Кале («подвійна фортеця»), яка залишалася неприступною багато століть. Караїми є єдиним народом у світі, для яких караїмське віросповідання є національною релігією. Монотеїстична, синкретична релігія караїмів є самостійною, зі своїми догмами, традиціями, календарем релігійних свят, духовною ієрархією. Віра караїмів ґрунтується на любові до Бога і ближнього, шануванні десяти заповідей та принципах милосердя, терпимості й доброчинності, що формувало основи моралі народу. Мова караїмів є однією з найдавніших тюркських мов, сучасна мова представлена кримським, тракайським і галицько-волинським діалектами, що відображає історичний шлях та територіальні особливості розселення караїмського народу. Незважаючи на нечисленність, караїми впродовж століть зберігали свою історичну, мовну, релігійну та культурну цілісність, передаючи традиції від покоління до покоління. На жаль, у ХХІ столітті караїми опинилися під загрозою зникнення, у світі залишилося лише близько двох тисяч караїмів, і з них близько семисот осіб проживало в Україні, зокрема в Мелітополі мешкало шістдесят осіб, проте навіть за таких обставин караїми залишались активними носіями своєї історії та культури.

Одним із центральних експонатів музею, який завжди привертав увагу відвідувачів, був портрет поважного старця в національному одязі караїмів. Це – зображення караїмського письменника, археолога та сходознавця Авраама Фирковича який прагнув відродити духовні традиції караїмського народу, проводячи дослідницькі мандри Кримом, Кавказом, Палестиною та Єгиптом. Протягом багатьох років Фиркович збирав старовинні книги та рукописи, які склали його унікальну колекцію. Музей також вшановував інших видатних представників караїмського народу, на стендах були представлені такі діячі, як лікар-гуманіст Борис Казас;

засновник Таврійського університету, вчений-агроном Соломон Крим; релігійний та громадський діяч, сходознавець і гахан Серая Шапшал; педагог і поет Ілля Казас; піаніст і композитор Самуїл Майкапар; художник Сергій Дудник (Мичрі), педагог і письменник Арон Катик. Окреме місце серед музейних експозицій було відведено уродженцю Мелітополя, досліднику Криворізького залізорудного басейну, доктору геолого-мінералогічних наук, професору Йосипу Танатару. Серед його особистих речей експонувався диплом доктора філософії (*«Iosepho Tanatar Melitopolensi»*), що свідчить про захист дисертації з відзнакою в Мюнхенському університеті у 1911 році. Серед інших експонатів музею – побутові предмети, старовинні фотографії, поштові листівки, надані музею караїмськими родинами Аттат, Арабаджи, Іртлач, Катик, Стамболі, Ялпачик. Ці артефакти дозволяли відвідувачам глибше зануритися в історію караїмської громади, відчути зв'язок із минулим і зрозуміти спадщину народу.

На почесному місці в музеї знаходилися особливі експонати – «хранителі» музею, воскові фігури караїма та караїмки в національному одязі, які споживають традиційний караїмський напій – міцну каву. Ці фігури не лише відтворювали зовнішність і образ життя караїмів, а й відображали караїмське прислів'я: «Дерево прикрашає листя, а людину – одяг», яке підкреслювало важливість традиційного вбрання як символу ідентичності. Поряд із фігурами «хранителів» знаходився портрет караїмської жінки в святковому вбранні – авторська робота відомої художниці-караїмки Світлани Хаджи, уродженки Мелітополя. Ця картина була особливим даром музею, і вона символізувала не лише естетичне багатство караїмської культури, а й прагнення зберегти її для майбутніх поколінь. Понад десять років інтеркультурний музей був справжньою культурною домівкою для мелітопольських караїмів. Тут працювала недільна школа з вивчення караїмської мови, відбувалися

репетиції фольклорного ансамблю, проводились дослідження з історії та культури караїмів, які презентувалися на науково-практичних конференціях у різних містах України, зокрема у Києві (2015, 2017, 2019, 2022, 2023, 2024 рр.), Запоріжжі (2015, 2017, 2023 рр.) та Дніпрі (2016 р.), наукових симпозіумах у Софії (2018, 2022, 2024 рр. і в Туреччині – у містах Біледжик та Ардаган (2010, 2015 рр.).

У 2016 році, за підтримки Українського центру культурних досліджень (Київ), мелітопольська караїмська громада ініціювала проект з дослідження традицій гостинності та рецептів національних страв караїмів. Ініціативна група вивчала старовинні рецепти, досліджувала стан їх збереження, популярність і життєздатність у сучасному середовищі. Майстрині караїмської кухні ділилися традиційними рецептами, які передавалися з покоління в покоління, зберігаючи смакові особливості й оригінальність караїмських страв. Особливу увагу приділяли способам передачі рецептів, адже в караїмській культурі це зазвичай відбувалося усно, під час родинних зібрань [4]. Результатом цієї кропіткої роботи стало офіційне визнання караїмської кулінарної спадщини. У 2018 році караїмська страва «Традиція приготування еть аяклакь (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя» увійшла до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України (охоронний номер 013, наказ Міністерства культури України від 16.11.2018 р. № 995), а програма «Традиція частування караїмів Мелітополя Запорізької області» – до кращих програм у Всеукраїнському відкритому конкурсі «Жива традиція» [5]. Матеріали дослідження були представлені у віртуальному музеї нематеріальної культурної спадщини України, що дозволило ознайомити з ними широку аудиторію та популяризувати караїмську кухню й традиції серед українців та за межами країни [6]. У вересні 2019 року на базі караїмського етнографічного центру «Кале» відбувся фестиваль караїмської гостинності «Найкраще все для

гостя дорогого» за участю представників караїмських громад з Дніпра, Миколаєва, Харкова, Києва та Тракая (Литва). Фестиваль надав можливість ближче познайомитися з традиціями гостинності караїмів, скуштувати національні страви, які були приготовані за рецептами, що побутують у різних караїмських громадах.

Незаконна російська окупація Кримського півострова у 2014 році завдала важкого удару по караїмам, поставивши під загрозу збереження унікальної культури та національної ідентичності корінного народу України. Для караїмського етносу Крим є історичною батьківщиною, місцем, з яким їх пов'язують глибокі культурні та духовні зв'язки. Окупація півострова порушила вікові родинні зв'язки, обмеживши доступ караїмів до їхніх національних святинь: древньої фортеці Джуфт-Кале, священного кладовища Балта-Тиймез, караїмських молитовних будинків – кенас, які є важливими центрами релігійного і культурного життя. Була зруйнована колективна пам'ять, приналежність до місць проживання, культурних просторів, що напряду стало загрожувати культурному існуванню малочисельного караїмського народу. З метою об'єднання караїмів материкової частини України, за ініціативи караїмів Мелітополя у 2017 році було створено громадську організацію «Спілка караїмів України». На установчій конференції в Мелітополі зібралися делегації з різних міст України: Харкова, Бердянська, Миколаєва, Дніпра, Києва, Херсона, Одеси, що стало важливим кроком у зміцненні зв'язків серед представників караїмського народу [7]. Одним із ключових напрямів діяльності Спілки було питання законодавчого визнання караїмів корінним народом України. Керівники Спілки, зокрема Олена Арабаджи та Юрій Макаров, брали участь у важливих подіях, спрямованих на підготовку законодавчої бази для забезпечення прав корінних народів. Вони виступали на засіданнях Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин та міжетнічних відносин

(Київ, 2016, 2017 рр.) та інших офіційних заходах. Ухвалення у 2021 році Закону України «Про корінні народи України» стало визначною подією для караїмів, кримських татар та кримчаків, забезпечивши захист та сприяння у збереженні культурної ідентичності. Цей Закон надав корінним народам України право на відновлення та розвиток духовних, релігійних та культурних традицій, збереження матеріальної та нематеріальної спадщини, а також визначення місць та об'єктів особливої культурної та релігійної цінності. Закон гарантував корінним народам право співпрацювати із закладами освіти для забезпечення вивчення рідної мови, історії та культури, створювати власні засоби масової інформації та отримувати державну підтримку для їхнього функціонування [8].

Повномасштабна агресія Росії, що розпочалася 24 лютого 2022 року, завдала ще одного нищівного удару по караїмському народу. Окуповано міста компактного проживання караїмів, зокрема Мелітополь та Бердянськ. Під постійними обстрілами і бомбардуваннями опинилися караїмські родини у Харкові, Запоріжжі, Дніпрі, Києві, Миколаєві, Херсоні. Війна змусила караїмів покинути свої домівки, наразі багато з них переїхало до Запоріжжя, Львова, а також за кордон. Цей вимушений виїзд став ударом не лише по родинам, а й по спільному культурному та релігійному життю караїмів, яким загрожує втрата тісного зв'язку з національною спадщиною. Особливого болю для мелітопольських караїмів завдало знищення караїмського етнографічного центру «Кале». Перед караїмською спільнотою України стало непросте завдання – зберігати культуру і традиції, підтримувати національний дух та взаємозв'язки, не втрачаючи надію на повернення додому.

З початку повномасштабної війни Спілка караїмів України активно займається питаннями соціальної підтримки громади, забезпечуючи її життєздатність у складних умовах сьогодення. Відновлено постійну комунікацію між

представниками караїмських громад в Україні та за її межами. Спілка організовує гуманітарну й психологічну допомогу, зокрема для тих, хто був змушений залишити рідні домівки через бойові дії. Представники караїмського народу мужньо захищають Україну у лавах Збройних Сил, протистоячи російській агресії. Караїми беруть активну участь у реалізації проєктів Ради Європи, серед яких: «Підтримка реформування законодавчої бази щодо Закону України про національні меншини та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні» (2023–2026 рр.) та «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні» (2023–2026 рр.). Крім того, Спілка долучилася до Міжнародного плану дій ЮНЕСКО з розвитку культури в Україні (напрям V «Зміцнення стійкості через культуру»). Ця ініціатива спрямована на збереження культурного різноманіття та нематеріальної спадщини національних спільнот, зокрема й караїмів. У 2025 році представники Спілки брали участь у розробці Державної стратегії розвитку та підтримки зникаючих мов, підготувавши розділ, присвячений караїмській мові.

Важливим напрямом діяльності Спілки є співпраця з музеєм караїмської історії та культури Національного заповідника «Давній Галич». Уже понад двадцять років музей досліджує, зберігає та популяризує культурну і духовну спадщину караїмів. У 2023 році тут відбувся мистецький проєкт «Поринаємо в культуру зі смаком. Хош иштах / Смачного!», під час якого презентували традиційні караїмські страви: пиріжки з м'ясом, халву та буз. Ця подія започаткувала серію проєктів, спрямованих на відновлення та збереження національної кухні. У 2024 році у Галичі відбулася Міжнародна науково-практична конференція з питань релігійної та культурної ідентичності караїмів, а у 2025 році отримано грант від House of Europe на видання вибраних творів галицьких караїмів.

Активісти Спілки послідовно беруть участь у формуванні етнонаціональної політики України, захисті прав національних меншин та корінних народів. Голова ГО «Спілка караїмів України» Олена Арабаджи є членом Експертної ради з питань національних меншин та корінних народів при Представнику Уповноваженого Верховної Ради України з рівних прав і свобод. Вона долучалася до розробки Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» та Державної національно-культурної цільової програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2032 року. На міжнародному рівні Олена Арабаджи представляла Україну на сесіях Постійного форуму ООН з питань корінних народів світу (2022, 2023 рр.) та на консультативних зустрічах з Венеційською комісією (2024 р.), де порушувала актуальні питання збереження ідентичності та прав корінних народів у сучасних умовах [9]. Сьогодні Спілка караїмів України є важливим осередком, що гуртує громаду навколо спільних цінностей, багатовікової історії та культурної пам'яті. Вона сприяє збереженню ідентичності караїмів, створюючи простір для розвитку громадської, просвітницької, наукової та волонтерської діяльності. Співпраця з міжнародними партнерами, державними інституціями й громадськими організаціями, а також реалізація освітніх і культурних проєктів забезпечують збереження історико-культурної спадщини караїмського народу як невід'ємної складової культурного розмаїття України.

Джерела та література

1. Культурно-духовные основы исторической судьбы крымских караимов: традиции и современность: (материалы междунар. науч.-практич. конф., посвящ. 20-летию создания нац.-культ. караимского о-ва, 14-16 сентября 2011 г., г. Мелитополь) / Мелитопольский гос. пед. ун-т им. Богдана Хмельницкого, Нац.-культ. караимское о-во города Мелитополя; ред.: Е. С. Арабаджи, С. Г. Ялпачик. – Мелитополь: МГТ, 2012. 114 с.

2. Видання дитячого підручника караїмської мови «Хай лунає рідна мова» //Мелітопольська міська рада: офіц. сайт. URL: <https://melitopol-online.gov.ua/projects/archive/70/show/> (дата звернення: 17.04.2025).

3. Арабаджи О.С. Етнографічний музей «Кале» як осередок збереження історико-культурної спадщини караїмів//Імплементція Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи: Зб. наук. праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 16 грудня 2016 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка. – К: НАККМ, 2016. С.5-9. URL: <https://zounb.zp.ua/resource/pokazhchyky/z-bagatonacionalne/melitopolske-nacionalno-kulturne-karaimske-tovaristvo-dzhamaat> (дата звернення: 27.05.2025).

4. Нематеріальна культурна спадщина як місток розуміння культури іншого. URL: <https://uccs.org.ua/novyny/nematerialna-kulturna-spadshchyna-iak-mistok-dorozuminnia-kultury-inshoho-interv-iu-z/> (дата звернення: 11.05.2025).

5. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. URL: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-obiektiv/> (дата звернення: 27.06.2025).

6. Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини України. URL: <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction> (дата звернення: 07.07.2025).

7. Караїми України об'єднуються заради збереження // Запорізька обласна державна адміністрація: Державні сайти України. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/24360/karajimi-ukrajini-objednujutsya-zaradi-zberezhennya.html> (дата звернення: 23.07.2025).

8. Президент підписав Закон «Про корінні народи України». URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-korinni-narodi-ukrayini-69677> (дата звернення: 15.08.2025).

9. Представниця караїмського корінного народу взяла участь у 21-й сесії Постійного форуму ООН з питань корінних народів. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. – URL: <https://dess.gov.ua/karaim-21-forum-oop> (дата звернення: 01.09.2025).